

Міністерство освіти України

Криворізький державний педагогічний інститут

Українська мова:
питання системи і
функціонування

Кривий Ріг
1995

єдності твірної основи.

інші найменування: *підкужник* (Гр III 169) "кінець мотузки, до якої прив'язують поплавець (куга - дерев'яний поплавець невода); *підзольник* (СУМ VI 428) "неродючий, бідний на поживні речовини ґрунт білястого кольору"; *підплитник* (Хобзей 125) "міфонім на позначення назви "чорт" у гуцульському говорі"; *підшкірник* (ДзПА 187) "чиряк, гнійне запалення в тканині тіла".

Отже, конфікс *під-...-ник* як словотворча морфема, формувався протягом тривалого історичного розвитку української мови. На перших порах структури з цим елементом могли мотивуватись як прийменниково-відмінковою формою типу *під + іменник*, похідним дієсловом чи прикметником з префіксом *під-*, так і непохідним іменником. Внаслідок зміни мотиваційної співвіднесеності типу прийменниково-відмінкова форма - дериват на *-ник*, дієслово (прикметник) - дериват з *-ник* на мотиваційні зв'язки типу іменник - дериват з *під-...-ник* (у ряді похідних не виключається при цьому множинність мотивації), сформувалась нова високопродуктивна словотвірна морфема. Найбільш активно формант приєднується до іменників, що називають рослини, частини тіла людини й тварини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Семеренко А.В. История формирования украинского деминутивного и гипокористического словообразования: Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. фил.наук. К., 1988. С. 9.

Качайло К.А.

Структури з конфіксом *під-...-ок* в українській мові

У сучасній українській мові функціонує приблизно 20 типів конфіксів з другим компонентом *-ок*. Найпродуктивнішим із них є *під-...-ок*.

Перші деривати, у морфемній будові яких одночасно

ⁱⁱⁱвиділяються елементи *під-* і *-ок*, за нашими матеріалами, зафіксовані в пам'ятках ХУ1-першої половини ХVІІ століття: "... прислалъ пана Василя дворенина его королевской милости..., а при нем подсудка Хольмъского..." (1565 Арх ЮЗР 1/1 9) " член суду, помічник судді"; "...па(н) Ива(н) Григо(р)еви(ч), по(д)писокъ житоми(р)ски(у) оповеда(л) и о(б)те(ж)ливе жалова(л) (1605 ДМ 104) "помічник писаря". Наведені структури називають осіб, які комусь підлягають. Зокрема, *підсудок* знаходиться під владою судді, а *підписок* під керівництвом писаря. Отже, морфема *під-*вносить у похідне слово значення підпорядкованості, підлеглості, а *-ок* - значення помічників, учнів, яке певно розвинулося зі значення "молоді виконавці". Наведені в Г.В. Семеренко демінутиви цього плану: *пастушокъ*, *наймитокъ*¹, нам видається, мають скоріше не демінутивне значення, а значення молодих виконавців дії. Пор. також *подсусьдокъ* (ХVІ - п.полХVІІ ІКІС) "безземельний селянин, той, хто проживає у чужому домі". Названа особа знаходилася під владою сусіда, підлягала йому, можливо, й була помічником у веденні господарства. Таким чином, загальне словотвірне значення даного типу полягає в тому, що всі утворення з *під-...-ок* - це назви чогось, що знаходиться під чимось і є близьким, схожим до чогось. Причому, поступово в коло утворень з цим загальним словотвірним значенням потрапляють також іменники на позначення неістот. Зокрема, впродовж кількох століть було сформовано такі лексико-словотворчі типи:

1.1. Назви живих істот, які ще не досягли повного виявлення своїх ознак і подібні до тих, що позначені твірною іменниковою основою: крім згаданих вище, *подсвинокъ* (ХVІ - п.пол. ХVІІ ІКІС) "немолочне поросля віком до року"; *підпанок* (1882 ФП 187) "недуже багатий чи збіднілий пан або той, що за своїм матеріальним станом наближається до пана"; *підліток* (1874 Левч 108) "особа, що досягла певного віку, який не дорівнює повноліттю"; *піддівок* (1886 Ж 640) "дівчина-підліток віком від 7 до 15 років"; *підкухарок* (643) "помічник кухаря"; *підкучерок* (Гр ІІІ 169) "помічник кучера"; *під'ярок* (185) "ягня віком півроку, з якого можна стригти шерсть" (ярий - весняний). Пор. *поярок* - "шерсть ягнят першої стрижки".

1.2. Назви предметів, які не досягли повного виявлення своїх

іі ознак і подібні до тих, що позначені твірною іменниковою основою: *підсумок* (1927 ПТ 2173) "невелика шкіряна сумка, яку носять на поясі"; *підкульок* (1886 Ж643) "малий куль, як правило, в половину менший за звичайний"; *підстіжок* (Гр III 186) "невеликий стіг, як правило, в половину менший за звичайний"; *підгузок* (СУМ VI 420) "їстівний гриб, схожий на груздь"; *під'ясмонок* (Бот 263) "вид пахучої рослини, схожої на ясмин".

1.3. Назви предметів, які лише за деякими ознаками подібні до тих, що позначені твірною іменниковою основою: *підрамок* (СУМ IV 489) "рамка, на яку натягується полотно для малювання картини"; *підмашинок* (1874 Левч 70) "вітряний млин з елементами механізації"; *підрешіток* (177) "різновид густого решета"; *підбурок* (160) "залізний гак з довгою дерев'яною ручкою для витягання з води великої риби (найчастіше сома). Назва походить від татарського борау - (bırau - (derivati від бор (bor -) "вертіти, крутити" (Ліпкевич 109-110).

1.4. Назви явищ, які не досягли повного виявлення своїх ознак і подібні до тих, що позначені твірною іменниковою основою: *підголосок* (СУМ У1 416) "голос (звук) вищого тону, який підтримує або підсилює основний голос (звук); *підбасок* (1886 Ж637) "чоловічий голос за висотою середній між басом і тенором"; *підвечірок* (1874 Левч 111) "час для споживання їжі між обідом і вечерею".

П. Назви предметів, які призначені бути нижче від того, на що вказує твірна іменникова основа: *підножокъ* (XVI - п. пол. XVII ІКІС) "підставка для ніг"; *подпрасокъ* - "пристрій, на який ставлять праску під час прасування"; *подступокъ* - місце або пристрій, де стоїть ступа"; *підкапок* (1882 ФП 186) "шапка монаха або протоієрея" (капа - "верхній літургійний одяг (покривало)"; *підситок* (196) "посуд під решетом при якійсь роботі"; *підчопок* (ОП 71) "дерево під чопами, що над ним ходить вал (у млині)" (чоп - "зубець колеса машини"; *підсошок* (Гр Ш 180) "підпора тину або огорожі" (соха - "роздвоєна на одному кінці палиця"); *підмурок* (172) "основа будови, споруди", в переносному значенні "те, що становить основу або початок чого-небудь"; *підшийок* (185) "нижня горизонтальна частина ярма"; *підгузок* (1925 УМС 680) "невеличка пелюшка, якою обгортають нижню частину тіла немовляти" (гуза - "задня частина..., зад"); *підп'яток* (335) "підбір,

каблук або підстилка у взутті, що оберігає п'яту від цвяхів, якими прибитий каблук"; *підісок* (588); *під'ісок* (Мельн 89) "залізна штаба під дерев'яною віссю (у возі)"; *підскринок* (1886 Ж 649) "нижня частина скрині із спеціальною шухлядкою".

III. Назви предметів, які призначені бути біля того, на що вказує твірна іменникова основа: *підлісок* (Гр III 170) "лісова фіалка або духмяна фіалка"; *підпеньок* (175) "істівний гриб, який росте біля пнів"; *піддубок* (165) "вид грибів, які ростуть у дібровах"; *підсмерічок* (О П 71) "вид грибів, які ростуть поблизу смерек"; *Підборок* (СГУ 243) - потік, витік Красного, права притока Слободянської ріки (бір - "сосновий ліс"); *підстінок* (СУМ У1 508) "камінний виступ у стіні для надання їй стійкості: нижня частина стіни".

IV. Назви предметів, які призначені бути серед того або у тому, на що вказує твірна іменникова основа: *піддимок* (Гр III 164) "те, що побувало у диму, копчене"; *підшерсток* (СУМ VI 526) "коротка м'яка шерсть більшості ссавців, що росте під довшою, цупкішою"; *підпушок* (488) "короткі і густі ворсинки на хутрі, насінні бавовнику та ін."; *підтравок* (516) "невисока трава, що росте серед вищої частини травостою, рідше серед злаків"; *підлісок* (450) "кущі та зовсім молоді дерева, що ростуть у нижньому ярусі, у нижній частині лісу".

V. Назви місць, які знаходяться нижче від того, на що вказує твірна іменникова основа, нижня частина чогось: *підборідок* (1886 Ж 638) "місце під бороною або сережки під дзьобом півня"; *підкульок* (643) "місце під кулем"; *підстрішок* (Гр III 180) "місце під стріхою"; *піддашок* (164) "виступ, карниз якої-небудь покрівлі"; *підгірок* (162) "нижній схил гори, що переходить у рівнину або місцевість біля підняжжя гори"; *підшийок* (185) "підгрудок у рогатої худоби"; *піддзьобок* (СУМ VI 423) "нижня частина дзьоба"; *підлічок* (1925 УмС 655) "пусте місце під піччю на хліб".

VI. Назви обрядів, які відбуваються напередодні того, що названо твірною іменниковою основою: К(Гр III 160) "передвесільний обряд в суботу ввечері, на якому збираються до нареченої дружки та родичі"; +

(1874 Левч Ш) "споживання їжі після обіду перед вечерею".

Таким чином, увійшовши в XVI-п.пол. XVII століття до складу інвентаря дериваційних засобів української мови, конфікс *під-...-*

ок у новій українській мові став одним із найбільш продуктивних засобів творення іменників.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АрхЮЗР- Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею по разбору древних актов. - Киев, 1859- . 1914. Ч. 1-8.
- АС - Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 г./... Підгот. до вид. В.Л. Модзалевський. - Чернігів, 1914.
- БерЛекс. -Лексикон словенороський Памви Беринди. Підгот. тексту і вступна стаття В.В. Німчука. - К., 1961.
- Б.-Н.-*Білецький-Носенко П.*Словник української мови. Підгот. до вид. В.В. Німчука. - К.,1966.
- Бот - Словник ботанічної номенклатури (Гіроект).Держ. вид-во .України, 1926.
- БукГов-Матеріали дословника буковинських говірок. - Чернівці,Вид-во Чернів. ун-ту. Вип. 1-6. 1971 - 1979.
- В.-*Вишенский И.*Сочинения. - М.-Л., 1955.
- ГалЛем- *Верхратський І.* Про говор галицьких лемків. - Львів, .. 1902.
- Гр. - *Грінченко Б.* Словарь української мови. Надрук. з видання 1907-1909 рр фотомеханічним способом. - К.: Вид-во АН УРСР, 1958. 4 т.
- Дзєндз. - *Дзєндзелівський Й.*Словник специфічної лексики говірок нижнього Подністров'я//Лексикографічний бюлетень. Випуск У1. - К., 1958. - С. 36 - 54.
- ДзПА-*Дзєндзелівський Й.* Програма для збирання матеріалів ... до лексичного атласу української мови. - К., 1984.
- ДМ-Ділова мова Волині і Наддніпрянщини ХVІІ ст. Збірник актових документів/Підгот.до вид. В.В. Німчука та ін. -К.: Наук. думка,1981.-
- ДНМ -Ділова і народно-розмовна мова ХVІІ ст.: / Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України/ Підгот. до вид. В.А. Передріснко. - К.: Наук. думка, 1976.
- ДолГов - *Верхратський І.*Проговірдолівський// Записки Наукового товариства імені Шевченка,1990. Т.ХХХV і ХХХVІ, кн. 3 і 4. - С. 1 - 126.
- ЕСУМ-Етимологічний словник української мови:У 7 т. - К.: Наук. думка, 1982-1989. Т. 1-3.
- Євтушок - *Євтушок О.М.* Ареологія будівельної лексики західно- поліського говору// Дослідження з української діалектології. 36. наук. праць. - К., 1991. - С. 81-93.

- Ж.-Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словник.-Львів, 1886, Т. 1 - 2.-
- Жилко -Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. - К., 1966.
- Закрев. - *Закревський Н.* Старосветский бандуриста. Книга третья. Словарь малороссийских идиомов.- М., 1861.
- В -*Величковський І.* Твори. - К.:Наук. думка, 1971.
- ІКІС-Індекс картотеки історичного словника ХУ1-п.пол. ХУП ст. Зберігається в Ін-ті українознавства ім. І. Крип'якевича . . НАН України у Львові.
- Інт-Українські інтермедії XVII - XVIII ст. - К., 1960.
- ІФ -*Мещерский Н.А* История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. -М.-Л., 1958.
- КА- *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол. - Варшава, 1930. Т. II
- КартТимч -*Тимченко С.* Картотека "Історичного словника українського язика". Зберігається в Ін-ті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України в Львові.
- КЗ-Климентій Зиновіїв. Вірші.Приповіді посполиті Підгот.тексту Чепігі І.П. - К., 1971.
- Корз - *Корзонюк М.М.* Матеріали дословника західноволинських говірок//Українська діалектна лексика:Зб.наук.праць. -К.: Наук.думка, 1987. - С. 62 -267.
- ЛГВ- Галицько-Волинський літопис// Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. - М., 1962.
- Левч- Опыт русско-украинского словаря. Сост. *Левченко М.* К., 1874.
- Лис-*Лисенко П.С.* Словник поліських говорів. -К., 1974.
- ЛІ- Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская. летопись. - М., 1962.
- Ліпкевич - Словник рибальської лексики// *Ліпкевич І.Г.* Рибальська лексика в українських говірках Нижньої Наддніпрянщини. Дисертація на здобуття наук. ст. канд. філ. наук. - Запоріжжя, 1993.
- ЛРК -Лохвицька ратушна книга другої половиниXVII ст.: (Збірник актових документів) /Підгот. довид. О.М. Маштабей та інш. - К.:Наук. думка, 1986. -
- Мельн.- *Мельничук О.С.* Словник специфічної говірки села Писарівки(Кодимського району,Одеської області)// Лексикографічний бюлетень. Випуск П. - К., 1952.
- Ник - *Никончук М.В., Никончук О.М.* Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов. - К., 1990.
- О - *Онишкевич М.Й.*Словник бойківських говірок. - К.: Наук. думка, 1984. Ч. 1- П.
- Пер- Пересторога зъло потребная на потомные часы православным христианои// *М. Возняк.* Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. - Львів, 1954.

- ПТ - Словник природничої термінології. - К., 1927.
- Редько - Редько Ю.К. Довідник українських прізвищ. - К., 1969.
- Романюк - Романюк П.Ф. Лексика весільного обряду Правобережного Полісся//
Матеріали до "Лексичного атласу української мови"// Дослідження з
української діалектології. Зб. наук. праць. - К., 1991. - С. 225-252.
- СБГ - *Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок. - К.: Наук. думка, 1984. Ч. 1.- П.
- СБН- Словник ботанічної номенклатури (Проект). Держ. вид-во України, 1928.
- СГУ - Словник гідронімів України. - К., 1979.
- СДРЯ-Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.). -М., 1989 - 1991. Т. 1 - 4.
- СДБ- Словник-довідник з ботаніки. За ред. Білоконя і.П. і Липи О.Л. - К., 1965.
- Сизько- Сизько А.Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної
Полтавщини. - Дніпропетровськ. 1990.
- Син -Синоніма славеноросская// Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма
славеноросская /Підгот. текстів пам'ятки вступ. статті Німчука В.В. - К., 1964.
- СЛРЯ XI-XVII -Словарь русского языка XI-XVII вв. Вып. 1 - 17. - М., 1975 - 1991.
- Смик - *Смик Г.К.* Корисні та рідкісні рослини України. Словник- довідник народних
назв. - К., 1991.
- СМШ -Словник мови Шевченка: В 2 т. - К., 1964.
- СПГ- *Ващенко В.С.* Словник полтавських говорів. - Х., 1960.
- Ср. -*Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка. - Спб, 1893-
1912. Т. 1 - 3.
- ССУМ-Словник староукраїнської мови XIУ-ХУ ст. Т. 1- 2. - Львів, 1977-1978.
- СУМ - Словник української мови. - К.: Наук. думка, 1970 - 1980. Т. 1 - 11.
- Тим.-Історичний словник українського язика/ За ред. С. Тимченка.-Харків-Київ, Т. 1.
1930 - 1932.
- Укр.лекс. - *Ласло Дэжэ.* Украинская лексика сер. XVI века: Няговские поучения
(словарь и анализ).- Дебрецен, 1985.
- УкрП - Українські пісні, видані М. Максимовичем. Фотокопія з вид. 1827 р. - К., 1962.
- УмС - Уманець М., Спілка А Словарь російсько-український. - К., 1925.
- Ф.-*Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка/ Пер.с нем.и доп.О.
Н.Трубачева.-М.: Прогресс, 1986 -1987. Т. 1 - 4.

- ФП - *Піскунов Ф.*Словник живої народної, письменної і актової мови руських югівщан Російської і Австро- Венгерської цесарії. - К., 1882.
- Хобзей- *Хобзей Н.В.* Міфоніми на позначення назви "чорт" у гуцульському говорі// Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. - К., 1991.- С. 124-127.
- Яв.- *Яворницький Д.І.*Словник української мови. - Катеринослав, 1920. Т. 1.
- ЯМ-Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717-1767 гг).Издание Киевской старины под. ред. Лазаревского Ал.- К.,Ч.1 - 3, 1893 -1897.